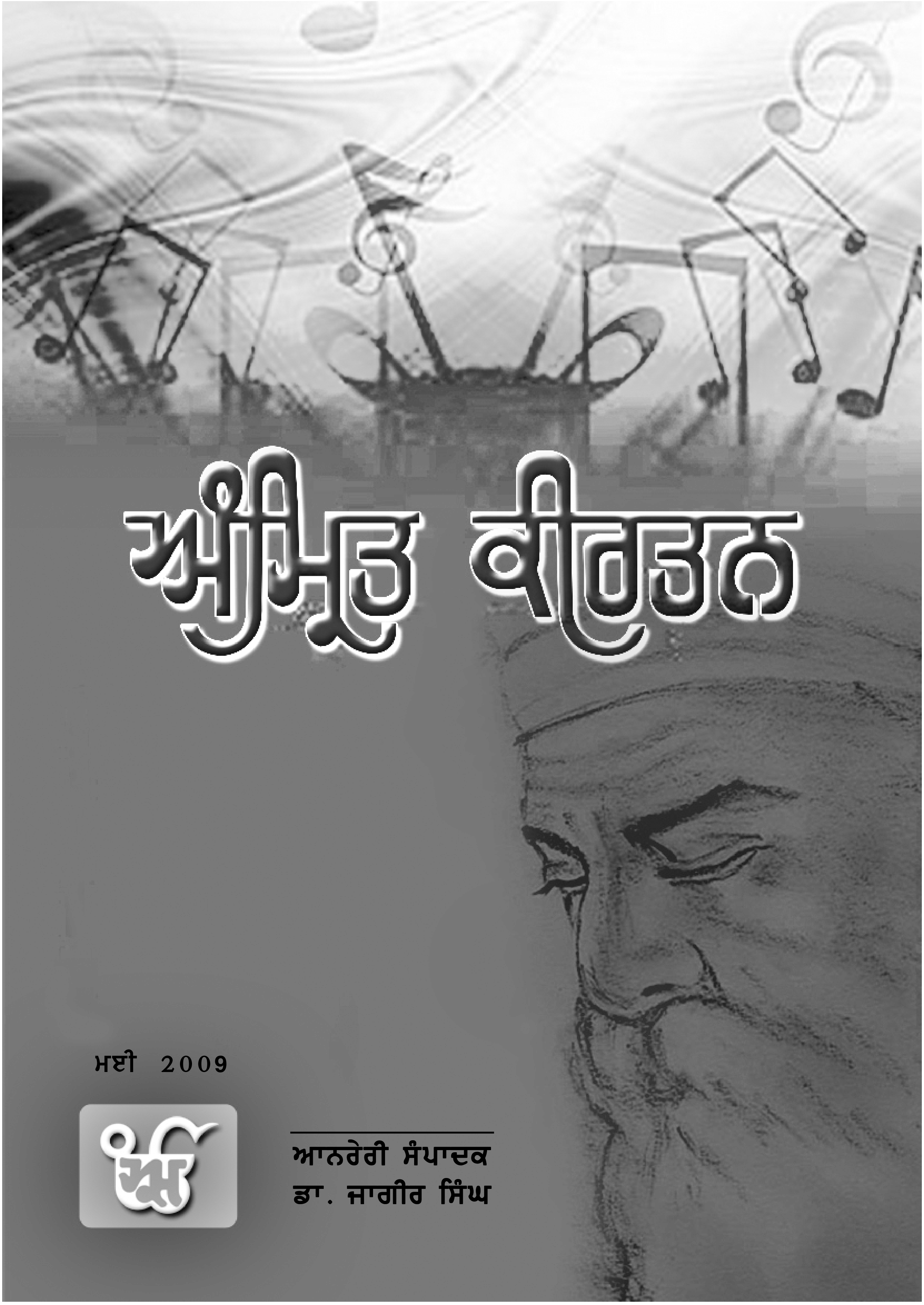
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ
ਮਈ 2009
ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

PRIZE CATCH

The Indian classical vocatist duo of Singh Bandhus has been enthralling the audience for the past over six decades. Both the gifted brothers, Surenderpal Singh and Tejpal Singh, have cultivated an amazing sense of synchronization and understanding, such that the musical notes they've produced have made for a cohesive melody. Highly decorated, the younger of the Singh Bandhus, Padmshri Surenderpal singh, is in the tricity to receive the Amrit Kirtan Trust's Shiromani Sangeet Award 2009. He shared his personal experiences and views on music:

How do you feel about this honour after the National Sangeet Natak Award and Padmshri conferred on you?

You see, an award coming from my land, particularly representing the trust of the music fraternity, has a special significance and value for me, for which I must have been chosen after a meticulous selection by music maestros. The award for a Punjabi, by Punjabis has come very late. See Ustad Bade Ghulam Ali Khan received the honour to sing at the Harballabh Sammelan only after he became a world celebrity.

Your life musical voyage, achievements or regrets?

My soul is in love with music. Holding Master's in English literature, I had such an obsession for music that even an IFS post could not lure me. Only on the insistence of my revered mother I remained an ITO at Mumbai, but left it immediately after her demise.

Most music wizards talk of the rise and popularity of Indian Classical Music. Your view?

But for the last two three years, the trend is receding among learners and the audience. People remain confined to homes watching TV, while the budding talent lured by TV reality shows has a limited vision of classical music. Just ask my schoolmate Yash (Prof. Yashpal, a maestro of the Agra Gharana now residing in Chandigarh), how I used to return home after 3 am and that too on foot after attending a classical concert. The feeling of insecurity is the main factor of low audience turnout in the North, while in the South and East art lovers attend concerts till late at night. The technology advancement, however, is a boon to catch up with the best if adequate dedication and spirit is there.

After doing the popular TV programme Gaao Sachi Bani and the background music for serial Tamas any more films by you, your author wife Padmaji, your progeny?

Not really, I am a proponent of purity, and fusion or fake emotional music does not fascinate me. My wife Padma sachdev ji is always a busy author. My daughter, Manjit Kaur Sachdev, an M.Phil is associated with film production at present and is supervising two serials.

S.D.Sharma

Courtesy -The Tribune

Please forward your e-mail Id.
at drjagirsingh@gmail.com

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ

ਅੰਕ 5 ▪ ਸਾਲ ਇੱਕੀਵਾਂ ▪ ਮਈ 2009

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4.8.90 ਮਿਤੀ 20.2.91 ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

▲ Donations are eligible for relief u/s 80G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT - I / CHD / TECH / 80G / 2008 - 939 dated 19/05/2008 valid upto 31.03.2012

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

▲ **ਦੇਸ਼:** ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ., ਸਲਾਨਾ 150 ਰੁ.
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1500 ਰੁ.

▲ **ਵਿਦੇਸ਼:** ਸਲਾਨਾ 30 $, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 300 $

▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ
ਸੰਪਾਦਕ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ'
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630
e-mail: drjagirsingh@gmail.com,
orkut-amritkirtanmagazine
Website: www.gurshabad.com

Computer Type Setting
sohal specials Phone: 98788 23351

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼
ਐਸ.ਸੀ.ਐਫ. 112, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ 4
ਸੰਪਾਦਕੀ

ਰਾਗ: ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ 5
ਡਾ. ਨਿਵੇਦਤਾ ਸਿੰਘ

"ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ" (ਰਾਗ ਮਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ) 8
ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ

ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਘਰ ਪਦ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ 12
ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ 14
ਪ੍ਰੋ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ

Umar Choti Suujh Vadi 16
Bibi Satnam Kaur

Concept and Importance of Ragas in the Sri Guru Granth Sahib. 17
Rupinder Kaur

Rabab 23

ਸੁਰ ਲਿਪੀ 25
ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ

ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ 26

ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਸ੍ਰ; ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਨਮਾਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਵੱਲੋ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਸ੍ਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਾਇਨ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਾਂਘ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਆਖਿਆ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਅਵਾਰਡ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਲਾਈ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪੰਡਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਿੰਕੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਕਰਨਲ ਜੇ. ਐਸ. ਰਤਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਡਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਜੀ ਅਵਾਰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬੋਲੇ। ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾ ਦਾ ਲਗਾਉ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਗਾਇਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਹਰਿਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਚੇਅਰ ਪਰਸਨ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਰਿਸ਼ੀ ਰੰਜਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਜਨਾਬ ਅਲੀ ਅਕਬਰ ਜੀ ਦੇ ਰਬਾਬ ਵਾਦਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਤਬਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਬਲਾਵਾਦਕ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਬਾਬ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਮੁਖੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਚੇਅਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਤੋਂ ਡਾ. ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿਆਣੇ-ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਿਤ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ, ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਅਫਸਰੀ ਤੜਕ ਭੜਕ ਦੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਸੰਪਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘ ਅਤੇ ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਚੋਪੜਾ ਸੇਵਕ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟ੍ਰਸਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਇਕ ਥੁੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾਂ ਆਰੰਭ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਆ ਬਹੁੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ-

ਚਰਨ ਸਰਨ ਗੁਰ ਏਕ ਪੈਂਡਾ ਜਾਇ ਚਲ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋਟ ਪੈਂਡਾ ਆਗੇ ਹੋਇ ਲੇਤ ਹੈ ॥

ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ

ਰਾਗ: ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਲੱਛਣ

ਡਾ. ਨਿਵੇਦਤਾ ਸਿੰਘ

ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਬਖਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ

(ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ 4, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 958)

ਰਾਗ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ ਇਹ ਜਾਣੀਏ ਕਿ ਰਾਗ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ? 'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਰੰਜ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਰੰਗਣਾ'। ਰੰਗਣ ਦੇ ਇਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ 'ਰੰਜਨ' ਅਤੇ 'ਰੰਜਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਸਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਝ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਧੁਨੀ ਜੋ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰੇ, ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ, ਰਾਗ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰ.ਭਾਵਭੱਟ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਯੁਗ-ਪੁਰਸ਼ ਪੰ. ਭਾਤਖੰਡੇ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਯੋ5ਯੰ ਧਵਨਿਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਸਵਰਵਰਣ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ:।

ਰੰਜ ਕੋ ਜਨਚਿੱਤਾਨਾਮ ਸ ਰਾਗ: ਕਥਿਤੋ ਬੁਧੈ:॥

ਅਰਥਾਤ- ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨ ਜੋ ਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਨਮਾਨਸ ਦੇ ਚਿਤ ਦਾ ਰੰਜਨ ਕਰੇ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਇਸ ਸੁਰਾਤਮਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1 ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ

2 ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ

3 ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਨਿਆਸ

4 ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਚਾਰਣ ਜਾਂ ਸਹੀ ਲਗਾਓ

5 ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰੰਜਕਤਾ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਗਣਿਤਾਤਮਕ ਸੰਯੋਜਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀਆਂ ਅਥਾਹ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਗ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਰ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਬਲਕਿ ਗਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗਤੀ ਵਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਗ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਵਰਣ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਰੋਹੀ, ਅਵਰੋਹੀ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰੀ-ਇਹ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਚੌਮੁਖੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਰ-ਸੰਗਤੀਆਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਗ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ, ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲਾਪ, ਤਾਨ, ਬਹਿਲਾਵਾ, ਸਰਗਮ ਅਤੇ ਬੋਲਬਾਂਟ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਆਲਾਪ ਹੈ। ਆਲਾਪ ਦੀ ਗਤੀ ਧੀਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਲਾਪ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੁਰ ਆਰੋਹੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਾਗ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਰ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੌਰਾਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਗ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਧਾਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਇਕ ਰੰਜਕ ਧੁਨੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਾਦਮਈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ ਜੋ ਸੁਰ ਰੂਪੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਭਾਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਪਤਕ ਹੈ, ਨਾ ਧੁਨੀ, ਨਾ ਮੂਰਛਨਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੀਲਾ ਗੀਤ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਗ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਪਤਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਉਪੰਨ ਹੋ ਸਕਣ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਗ ਇਕ ਸੁਰੀਲੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਕ ਸੰਗੀਤਮਈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ, ਸੁਰਾਵਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਬੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਾਗ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਬਹੁਆਯਾਮੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਰਾਗ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਗ ਕੁਝ ਸਾਧਾਰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਰੰਭਿਕ ਸੁਰ ਮੰਨੇ।

2 ਅਸ਼ਟਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਭਾਵ ਦੋਨੋਂ ਅਰਧਾਂ, ਪੂਰਵ ਅਰਧ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਅਰਧ ਨੂੰ ਵਰਤੇ।

3ਮੱਧਿਅਮ (ਮ) ਅਤੇ ਪੰਚਮ (ਪ) ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਵਰਜਿਤ ਨਾ ਕਰੇ।

4 ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਰੂਰ ਕਰੇ।

5 ਕਿਸੇ ਸੁਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨਾ ਵਰਤੇ। (ਲਲਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ)

ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰ. ਭਾਤਖੰਡੇ ਨੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਿਕਾ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀਹ ਨੁਕਤੇ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ-

1 ਥਾਟ
2 ਜਾਤੀ
3 ਗਾਇਨ ਵਾਦਨ ਦਾ ਸਮਾਂ
4 ਅੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
5 ਵਾਦੀ
6 ਸੰਵਾਦੀ
7 ਮੁੱਖ ਸੁਰ ਸੰਗਤੀਆਂ
8 ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਛਾਇਆ ਜਾਂ ਮਿਸ਼ਰਣ
9 ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ
10 ਦੁਰਬਲ ਸੁਰ

11 ਵਕਰਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ
12 ਆਰੋਹ-ਅਵਰੋਹ
13 ਪਕੜ
14 ਨਿਆਸ ਦੇ ਸੁਰ
15 ਸਥਾਈ ਦਾ ਉਠਾਨ
16 ਸਾਧਾਰਣ ਚਲਨ
17 ਅੰਤਰੇ ਦਾ ਉਠਾਨ
18 ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਭਿੰਨਤਾ
19 ਵਿਭਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਲੇਖ
20 ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਆਧਾਰ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਰੰਜਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਤੱਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਸੁਚੱਜੇ ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਵਾਦਕ ਦਾ ਹੈ।

ਰੀਡਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ।

THE SIKH REVIEW
(A Monthly Magazine)
116, Karnani Mansion
25-A, Park Street, Kolkata

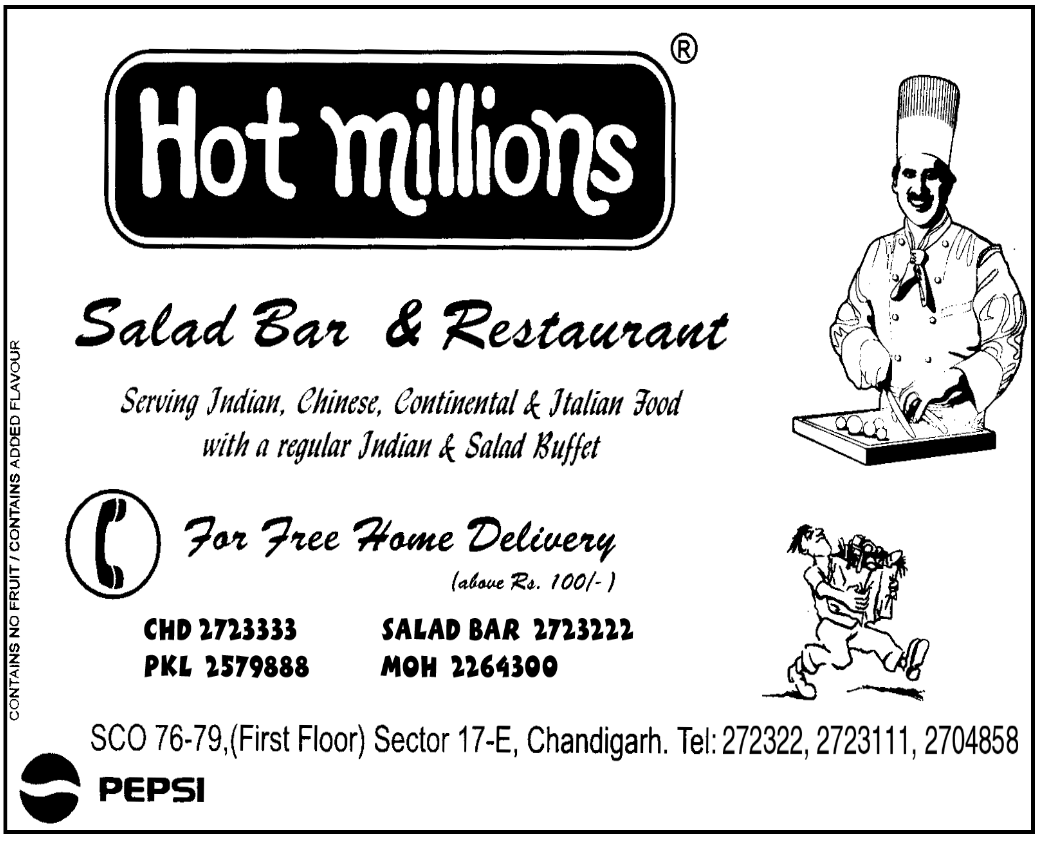

"ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ"

(ਰਾਗ ਮਾਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ)

ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ

'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ 'ਰੰਜ ਧਾਤੂ' ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਜਕਤਾ ਤੋਂ ਹੀ 'ਰਾਗ' ਹੈ।

''रंज धातु का प्रयोग 'रंगने' के अर्थ में बताया गया है। अर्थात राग का अर्थ है हमारे मन को अपने रंग में रंग लेना और यही राग का ध्येय भी है।'' [1]

ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰਾਗ' ਰੰਜਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਨਾਦਮਈ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਸਵਰ ਦੇਹ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

'ਰਾਗ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ

"ਰਾਗ (ਸੰ./ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰਾਗ= ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰੇਮ, ਰੰਗ) ਜੋ ਸੁਰ ਤਾਲ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਰਾਗ ਹੈ।" [2.]

'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ

'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਚਾਰੀਆ ਭਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਰੰਜਕਤਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਰਾਗ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਹੋਏ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵਮਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ 'ਰਾਗ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਤੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥ "ਬ੍ਰਿਹ ਦੇਸ਼ੀ" ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ–

''योऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्ण - विभूषित।
रञ्जको जनचित्तानां स-व राग उदाहृर॥'' [3.]

ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੜਜ ਆਦਿ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਆਦਿ ਵਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਐਸੀ ਧਵਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਾਇਆ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਾਤੀ ਗਾਇਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ।

'' 'जाति' शब्द 'जन्' धातु से 'क्तिन्' प्रत्यय लगाने से निष्पन होता है जिसका अर्थ है जन्म, उत्पत्ति, उत्पन्न। मतंग ने दो तरह से लक्षण देकर उत्पन्न और उत्पत्तिस्थान यानी जन्य और जननी दोनों रूपों में जाति शब्द को निष्पन्न किया है।'' [4.]

ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ 18 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 10 ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿ, ਅੰਸ਼, ਨਿਆਸ, ਅਪਨਿਆਸ, ਸ਼ਾੜਤਵ, ਔੜਤਵ, ਅਲਪਤਵ, ਬਹੁਤਵ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਤਾਰ।

ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਜਾਤੀਆਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਜਾਤੀ ਗਾਇਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਰ ਸਪਤਕ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੱਕ ਅਸੰਖਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਾਗ ਵਰਗੀਕਰਣ -

ਰਾਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤਕ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਰਾਗ ਵਰਗੀਕਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜੋ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—

1. ਗੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ -

ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮਤੰਗ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਗਰਾਮ ਰਾਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ (ਸਪਤ) ਗੀਤੀਆਂ ਸ਼ੁਧਾਂ, ਭਿੰਨਾ, ਗੌੜੀ, ਰਾਗ, ਸਾਧਾਰਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੰਡਿਆ। ਆਰੰਭ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰਾਮ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੰਡਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਾਂਮ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਗ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਰਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

2. ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ-

ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਪੂਰਵ (ਪੂਰਵਾਂਗਵਾਦੀ) ਅਤੇ ਉੱਤਰ (ਉਤਰਾਗਵਾਦੀ) ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਪੂਰਵ ਰਾਗ ਦਿਨ ਦੇ 12 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ ਦੇ 12 ਵਜੇ ਤਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਰਾਗ ਰਾਤ ਦੇ 12 ਵਜੇ ਤੋਂ ਦਿਨ ਦੇ 12 ਵਜੇ ਤਕ ਗਾਏ ਵਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

3. ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ-

ਰਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਾਰਦ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸੰਗੀਤ ਮਕਰੰਦ' ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੌਦਰ, ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵੀਰ ਰਸਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਹਾਸ ਅਤੇ ਕਰੁਣ ਰਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਰਾਗ, ਅਤੇ ਵਿਭਤਸ, ਸ਼ਾਂਤ ਰਸਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਨਪੁੰਸਕ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

4. ਜਾਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਗੀਕਰਣ-

ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸੰਪਰੂਣ ਛੇ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਛਾੜਵ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਔੜਵ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੱਦਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ।

5. ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਰਾਗ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੀ ਪੰਜਵੀ ਧਾਰਾ ਲਿੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ-ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਜਿਸਦਾ ਅਧਾਰ ਬਹੁਤ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੀ।

"ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਵਜਾਉਂਦੇ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦਾ ਹੈ। ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਅਤੇ ਨਾਰੀਤਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ ਅਤੇ ਲੱਜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਿਨੀ ਦੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋ ਪਹਿਲੀ ਸਵਰ ਵਰਗੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਰਾਗਿਨੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ। ਮੱਧ ਕਾਲ ਤਕ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਤਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਾਗਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ।" [5]

ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਨ ਵਿੱਚ ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਚਾਰ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ-

1. ਭਰਤ ਮੱਤ —

ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ

1. ਭੈਰਵ - ਮਧ, ਮਾਧਵੀ, ਲਲਿਤਾ, ਬਰਾਰੀ, ਭੈਰਵੀ, ਬਹੁਲੀ।

2. ਮਾਲਕੌਂਸ - ਗੌਰੀ, ਵਿਦਿਆਵਤੀ, ਤੌੜੀ, ਖੰਭਾਵਤੀ, ਕੁਕੰਭ।

3. ਹਿੰਡੋਲ - ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਲਵੀ, ਦੇਬਾਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਕੇਕੀ।

4. ਦੀਪਕ - ਕੇਦਾਰੀ, ਗੌਰਾ, ਰੁਦਰਾਵਤੀ, ਕਾਮੋਦ, ਗੁਜਰੀ।

5. ਸ਼੍ਰੀ - ਸੇਂਧਵੀ, ਕਾਫੀ, ਠੁਮਰੀ, ਵਿਚਿਤਰਾ, ਸੋਹਨੀ।

6. ਮੇਘ - ਮਲਹਾਰੀ, ਸਾਰੰਗਾ, ਦੇਸ਼ੀ, ਰਤੀਵਲਭਾ, ਕਾਨਰਾ।

2. ਸੋਮੇਸ਼ਵਰ ਮੱਤ

ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ

1. ਸ਼੍ਰੀ - ਮਾਲਵੀ, ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਗੌਰੀ, ਕੇਦਾਰ,

ਮਧਮਾਧਵੀ, ਪਹਾੜਿਕ।

2. ਬਸੰਤ – ਦੇਸ਼ੀ, ਦੇਵਗਿਰੀ, ਵਰਾਟੀ, ਤੋੜੀ, ਲਲਿਤਾ, ਹਿੰਦੋਲੀ।

3. ਪੰਚਮ – ਵਿਭਾਸ਼ਾ, ਭੂਪਾਲੀ, ਕਰਣਾਟੀ, ਵਡਹੰਸਿਕਾ, ਮਾਲਵੀ, ਪਟ ਮੰਜਰੀ।

4. ਮੇਘ – ਮਲ੍ਹਾਰੀ, ਸੋਰਠੀ, ਸਾਵੇਰੀ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਗੰਧਾਰੀ, ਹਰਿ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ।

5. ਭੈਰਵ – ਭੈਰਵੀ, ਗੁਜਰੀ, ਰਾਮਕਿਰੀ, ਗੁਣਕਿਰੀ, ਬੰਗਾਲੀ ਸੈਂਧਵੀ।

6. ਨਟਨਰਾਇਣ – ਕਾਮੋਦੀ, ਆਭੀਰੀ, ਨਾਟਿਕਾ, ਕਲਿਆਣੀ, ਸਾਰੰਗੀ, ਨਟਹੰਭੀਰਾ

3. ਕਲੀਨਾਥ ਮਤ -

ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ

1. ਸ਼੍ਰੀ – ਗੌਰੀ, ਕੋਲਾਹਲ, ਧਵਲਾ, ਬਰਾਰੀ, ਮਾਲਕੌਂਸ, ਗੰਧਾਰੀ।

2. ਪੰਚਮ – ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ, ਹਸਤੰਤਰਤੇਹਾ, ਅਹੀਰੀ, ਕੋਕੁੰਭ, ਵੇਰਾਗੀ, ਆਸਾਵਰੀ।

3. ਭੈਰਵ – ਭੈਰਵੀ, ਗੁਜਰੀ, ਬਿਲਾਵਲੀ, ਬਿਹਾਗ, ਕਰਣਾਟੀ, ਕਾਨੜਾ।

4. ਮੇਘ – ਬੰਗਾਲੀ, ਮਧੁਰਾ, ਕਾਮੋਦ, ਧਨਾਸ਼੍ਰੀ, ਦੇਵਤੀਰਥੀ, ਦਿਵਾਲ।

5. ਨਟਨਰਾਇਣ – ਤ੍ਰਿਬੰਕੀ, ਤਿਲੰਗੀ, ਪੂਰਵੀ, ਗੰਧਾਰੀ, ਰਾਮਾ, ਸਿੰਧ ਮਲਹਾਰੀ।

6. ਬਸੰਤ – ਅੰਧਾਲੀ, ਗੁਣਕੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ, ਗੌੜਗਿਰੀ, ਧਾਂਕੀ, ਦੇਵਸਾਖ।

4. ਹਨੁਮੰਤ ਮਤ-

ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ

1. ਭੈਰਵ – ਬੰਗਾਲੀ, ਸੈਧਵੀ, ਭੈਰਵੀ, ਮਧਮਾਦੀ, ਬਰਾਰੀ।

2. ਮਾਲਕੌਂਸ – ਤੋੜੀ, ਗੁਣਕਰੀ, ਗੌਰੀ, ਖੰਭਾਵਤੀ, ਕੁਕੁੰਭ

3. ਹਿੰਡੋਲ – ਰਾਮਕਲੀ, ਦੇਸ਼ਾਖ, ਲਲਿਤਾ, ਬਿਲਾਵਲੀ, ਪਟਮੰਜਰੀ।

4. ਦੀਪਕ – ਦੇਸੀ, ਕਾਮੋਦੀ, ਕੇਦਾਰੀ, ਕਾਨ੍ਹੜਾ, ਨਾਟਿਕਾ।

5. ਸ਼੍ਰੀ – ਮਾਲਸ਼੍ਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਧਨਾਸ਼ਰੀ, ਵਸੰਤੀ, ਮਾਰਵਾ।

6. ਮੇਘ – ਵੰਕਾ, ਮਲਾਰੀ, ਗੁਜਰੀ, ਭੁਪਾਲੀ, ਦੇਸ਼ਕਾਰ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ''रागमाला का विकास संस्कृत और प्राकृत भाषाओं में हुआ है। चित्रकारों की तूलिका में उन रागों के भावनात्मक चित्र भी तैयार किए गए हैं।'' [6]

ਇਹ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਨਾਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਪਦਿਤੀ ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਅਰਥ—

"ਰਾਗ ਮਾਲਾ, ਰੰਗੀਨ ਮਾਲਾ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਮਾਲਾ 2. ਜੜਾਉ ਹਾਰ.... 3 ਐਸੀ ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਨਾਮਾਵਲੀ ਹੋਵੇ।" [7]

1. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਅਨੰਤ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ 1635 ਈ. ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ 'ਅਨੰਤ' ਨੇ ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਰਨਣ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

2. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਗੋਵਿੰਦ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਸ ਗਰੰਥ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸੰਵਤ 1791–1793 ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ 36 ਚਿਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਵੈਯਾ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਲਛਮਨ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ)

ਇਹ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਗਰੰਥ 36 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਗ ਜਾਂ ਰਾਗਣੀ ਦਾ ਪਦ ਰੂਪ ਵਰਨਣ ਹੈ।

4. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਤਾਨਸੇਨ)

ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਤਾਨਸੇਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ 'ਰਾਗਮਾਲਾ' ਗਰੰਥ ਦੋਹਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 308 ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਭੇਦ ਨੂੰ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ–

''जित भैरों अरू कान्हरौ, आधौ-आधौ होय।
सिरी राग सारंग मिलि, टंक कहावै सोय॥ 236॥'' [8]

5. ''ਰਾਗ ਮਾਲਾ'' (ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੰਦਨ)

ਯਸ਼ੋਧਾਨੰਦਨ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਖਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਪਦਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ

''भैरव और रामकरी-ललित-विभास,
सूहो-गूजरी-बिलावली-वडहंस मन मानिये।
भोर ते पहर लौं सुधर इन रागन को
गाइवो सरस 'कविदास' मन आनिये।''[9]

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

6. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਚੰਦਨ ਦਾਸ)

ਇਸ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਗਰੰਥ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ 1800 ਈ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਦਾਸ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਤੱਵ ਤੇ ਦੋਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਕਲਨ 120 ਦੋਹਿਆਂ ਦਾ ਹੈ।

7. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਮੋਹਨ ਲਾਲ)

ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ-

''नवल केदारों राग गावत लेत सुलय गति सुधर सुजान
'ब्रजाधीश' शरद रैन सुख विलास मदन मोहन पर वारो तन मन प्रान ॥४॥''[10]

ਇਸ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ੜਜ ਗ੍ਰਾਂਮ, ਮਧਮ ਗ੍ਰਾਂਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

''भैरवो पञ्चम श्रीश्व बसन्तो दीप कर-तथा।
मेघ: हिन्दो: श्रीश्व षडेते पुरुषाहृया: ॥२॥ ''[11]

8. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਪੁੰਡਰੀਕ ਵਿਠਲ)-

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਤ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ 6 ਮੁੱਖ ਰਾਗ, ਸ਼ੁੱਧ ਭੈਰਵ, ਹਿੰਡੋਲ, ਕੇਸ਼ਿਕਾਰ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਗ, ਸ਼ੁਧ ਨਾਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਨਟਨਰਾਇਣ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਦੱਸੇ ਹਨ।

9. 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' (ਪੰ. ਜੀਵ ਰਾਜ ਦੀਕਸ਼ਤ)

ਪੰ. ਜੀਵਰਾਜ ਦੀਕਸ਼ਤ ਦੇ ਗਰੰਥ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਛੇ ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਭੈਰਵ, ਮਾਲਕੌਂਸ, ਹਿੰਦੋਲ, ਦੀਪਕ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਗ, ਮੇਘ ਰਾਗ ਅਤੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈ ਹਨ।

10. ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਰਚਨਾ-

ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇ ਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਧਰਮ ਗਰੰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪੂਰਵ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਮਈ ਗਰੰਥ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗੀਤਮਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਤਲੇ ਪੰਨੇ 1429 ਤੇ 'ਰਾਗ ਮਾਲਾ' ਨਾਮਕ ਰਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 6 ਮੁੱਖ ਰਾਗ ਭੈਰਵ, ਮਾਲਕੌਂਸ, ਹਿੰਡੋਲ, ਦੀਪਕ, ਸਿਰੀ, ਮੇਘ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰਾਗਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨੇ ਹਨ।

''ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ॥
ਰਾਗ ਏਕ ਸੰਗਿ ਪੰਚ ਬਰੰਗਨ ॥
ਸੰਗਿ ਅਲਾਪਹਿ ਆਠਹੁ ਨੰਦਨ ॥
ਪ੍ਰਥਮ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵੈ ਕਰਹੀ ॥
ਪੰਚ ਰਾਗਨੀ ਸੰਗਿ ਉਚਰਹੀ ॥
ਪ੍ਰਥਮ ਭੈਰਵੀ ਬਿਲਾਵਲੀ ॥
ਪੁੰਨਿਆਂ ਕੀ ਗਾਵਹਿ ਬੰਗਲੀ ॥
ਪੁਨਿ ਆਸਲੇਖੀ ਦੀ ਭਈ ਬਾਰੀ ॥
ਏ ਭੈਰਉ ਕੀ ਪਾਂਚਉ ਨਾਰੀ ॥[12.]

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਹਰੇਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬਧ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਗਾ ਦਾ ਵੀ 'ਦੇਵਮਈ' ਸਰੂਪ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ 'ਦੇਵਮਈ' ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਤ ਅਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਮਈ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ।

ਮੁਖੀ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ,
ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ, ਜਲੰਧਰ

ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਘਰ ਪਦ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ

ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਇਕ ਐਸੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਸਿਖੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਤ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਡੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ 20-25 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵੀਰ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਕਿ ਗਿੜਵੜੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਚਰਨੀਂ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾਵਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਭਾਈ ਵੱਲੋਂ ਸੌਂਪੀ ਡਿਊਟੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਜਾਣ ਕੇ ਪੂਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਸੀ ਉਹ ਸਿਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਬਾਬਾ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਰੰਗੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਸਰੂਪ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਕਰਵਾਈ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਅਤੇ ਰਬਾਬੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਗਰ ਸੈਦਪੁਰ ਹੀ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋੜੀ ਤੇ ਵਾਜਾ ਸਿਖਾਉਣਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ 1934 ਵਿਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਨ 1946 ਤੱਕ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੋਧਰ, ਸੇਖਵਾਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲਾ, ਗਿੜਵੜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਗੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਘਰ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਹੀ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਭੀ ਤਾਲ ਹੀ ਦਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭੀ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਸਮਾਨ ਅਹਿਲ ਤੇ ਅਟਲ ਅਤੇ ਅ-ਬਦਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਜ ਘਰ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭੀ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਮਤ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖ ਲਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕਥਾ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਭੀ ਕਈ ਟਕਸਾਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵਿਦਵਾਨ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਰਥ ਭੀ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਥਾਕਾਰ ਘਰ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋ ਧਾਰਨਾ (ਖਿਆਲ) ਸੈਂਕੜੇ ਬਰਸਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੀਨੇ ਬਸੀਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਰ ਪੁਖਤਾ ਤੇ ਸੱਚਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਲੇਖ ਉਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਂਗੂੰ ਅਬਿਚਲ ਹੈ। ਦਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਕੋ ਜੋਗ ਤੇ ਜੁਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਬੇਅੰਤ ਚੋਖੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਗਾ ਕੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਗੀਤਕ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਬੰਦੇ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਖੁਦ ਗਾਵਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਘਰ ਪਦ ਦਰਜ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਘਰ ਪਦ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ਭੈਰਉ ਅਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਘਰ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਗਉੜੀ ਆਦਿਕ ਕੁਝ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਘਰ ਪਦ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। "ਧਨੁ ਧਨੁ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਸਾਧ ਜਨਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਬਣਤਿਆਂ" ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਭੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਈਰਾਨੀ ਸੰਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਨੂੰ 'ਗਾਹ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੈਸਾ ਕਿ ਯਕ ਗਾਹ, ਦੋ ਗਾਹ, ਸਿਹ ਗਾਹ, ਚਗਹ ਗਾਹ ਆਦਕ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਹ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਘਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਪਰ "ਏਕ ਸੁਆਨ ਕੈ ਘਰ ਗਾਵਣਾ" ਲਿਖਿਆ ਹੋਏ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਈਹੋ ਹੀ ਢੁਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਾਲ ਵਿਚ ਏਕ ਸੁਆਨ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਾਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗਾਵਣਾ ਹੈ। ਯਾਨੜੀਏ ਕੇ ਘਰ ਗਾਵਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਭੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਵਣਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮਹਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਲ ਹੀ ਹੈ।

ਜੋ ਸਜਨ ਘਰ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਥਿਊਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤਿਆਂ ਸੋ ਫੀਸਦੀ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗਉੜੀ ਤੁਖਾਰੀ ਆਦਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੈ ਜੈ ਵੰਤੀ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਘਰ ਪਦ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਰਥ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਖਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਗਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੰਗਲ ਤੱਕ ਗਉੜੀਆਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਪਦ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਭੀ ਇਹੋ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾ ਬਝੇ ਰਹਿਣ। ਉਹ ਰਾਗਮਾਲਾ ਵਿਚ ਆਏ ਰਾਗ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਵਣ। ਏਸੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਿਧੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਐਸੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਸਨ। ਧਨ ਧਨ ਭਾਗ ਤਿਨਾ ਸਾਧ ਜਨਾ, ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗਾਇ ਗੁਣੀ ਜਨ ਬਣਤਿਆ।

ਸੋ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੱਪੱਕ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਹੈ।

ਬੀ-5, ਸਾਊਥ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ, ਪਾਰਟ II, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਪੂਸਾ ਰੋਡ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 060 ਫੋਨ : 25862955

ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ

ਪ੍ਰੋ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ

ਉਸਤਾਦ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ 18ਵੀਂ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਯਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਲਾਏ ਕਈ ਬਚਨ ਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਚਲਦੀ ਫਿਰਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਿਆਈਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਸੱਜਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਹੈ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ, ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਦਬ ਅਦਾਬ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋ-ਹੋ ਕੇ ਫਤਿਹ ਬੁਲਾਉਣੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਰਸ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਣੀ ਤਾਂ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਖੜ੍ਹੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਖਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੰਸਾਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਹੰਸਾਲੀ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਲੰਘਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਕੀਰਤਨ ਰਸ ਨੇ ਟੁੰਬਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਰਿਕਾਰਡਜ਼ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਆਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਆਏ ਗਏ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ 'ਤੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੈਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੈਸਟਾਂ ਕੱਢ-ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਰੋਸ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣਾ, ਪੁੱਤ, ਇਹ ਹਰਿਜਸ ਸ੍ਰਵਣ ਦੀ ਵਸਤ ਹੈ, ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿਉ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਇੰਝ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਇਹ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਵੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਮੇਰੀ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੀ ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਆਏ ਤੇ ਜੋ ਬੰਦਿਸ਼ ***ਮਿਟੀ ਧੁੰਦ ਜਗਿ ਚਾਨਣ ਹੋਆ॥ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ*** ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਾਈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅੱਜ ਵੀ ਤਰੋ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਰੰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਜੋ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਮੈਂ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮਾਣਿਆ, ਉਹ ਤਾਂ ਅਜਬ ਇਲਾਹੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹ ਤੇ ਰਸਭਰੀ ਦਮਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਸਵਰਗੀ ਹੁਲਾਰਾ। ਦਰਅਸਲ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਗਜ਼ਲੀ ਅੰਗ, ਦਾਦਰਾ ਅੰਗ, ਠੁਮਰੀ ਅੰਗ ਤੇ ਖਿਆਲ ਗਾਇਕੀ ਅੰਗ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਬੜੀ ਪੱਕੀ ਪੀਢੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਸੱਚ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ, ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਭਾਈ ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਤੇ ਕੂਕਰ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਮੇਰੀ ਚਾਹਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਠ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਕੀਰਤਨ ਹੀ ਅਲਾਪਿਆ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਹੋਰ ਯਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ 400 ਸਾਲਾ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਵਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਮੰਜੀ ਘਰ ਵਿਖੇ ਰਾਤ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਏਨੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਮਿਟ ਬਣ ਗਈ। ਸ਼ਬਦ ***ਹਮ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵਹਿਗੇ ॥*** ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਜਿਸ ਧੁਨ ਤੇ ਰੀਤ 'ਤੇ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਭਾਪਾ ਜੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਹੋਰ 3–4 ਤਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਰਜ਼ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ। ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਅੱਛਾ ਪੁੱਤ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਹੈ, ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਹਵਾ ਵਾਂਗੂ ਲੰਘ ਜਾਈਦਾ, ਕਦੀ ਕਿਧਰ ਤੇ ਕਦੀ ਕਿਧਰ ਨੂੰ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਜਿਊਦਿਆਂ ਮੀਡੀਆ ਏਨਾ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੱਜ ਜੋ ਐਲਬਮਾਂ ਇੰਟਰਨੈਟ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਾਈਟ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਬਾਕਮਾਲ ਹਨ। ਅੱਜ 18 ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗੀਤ ਵੈਬਸਾਈਡ ਵਿਚ 'Top 100 Most Popular Artists ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ 21ਵਾਂ ਸਥਾਂਨ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਮੀਡੀਏ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਭਾਪਾ ਜੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਬਿਲ ਤੇ ਕਾਮਿਲ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਮਿਤੀ 45 ਸਾਲ ਬੜੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਤੇ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲਾਸਾਨੀ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵੀ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣਗੇ।

ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ

For Sending Courier / Parcels Abroad at Very Cheaper Rates and Through Leading Multinational Courier Companies and Our Self Network Contact us:

FCML WORLDWIDE COURIERS

Sohan Palace, Opposite Bharat Nagar Telephone Exchange, The Mall, Ludhiana 141001
Ph.; 098888-22567; 098140-12567; batrasaab@gmail.com ; www.efcml.com
We Deliver Packages to Many Countries in the world in 48 – 72 Hrs.

HELP NEEDY

ਹੱਥੀਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁੰਨ ਕਮਾਈਏ
परोपकार सर्वोपरि

HELP NEEDY

? TO LIVE LONG
LEAD NATURAL LIFE

SHARE THE BLESSINGS

? TO LIVE MEANINGFUL LIFE
JOIN TEAM HELP NEEDY

? TO LIVE FOR EVER
DONATE

• BLOOD • EYES • TISSUES • ORGANS • WHOLE BODY

A UNIQUE GIFT OF LIFE

AN ISO 9001 - 2000 CERT. TRUST

SEWAKS' Charitable Trust (Regd.)

Regd. Office : SCO 1104-05, First Floor, Sector 22-B, Chandigarh-160 022 (INDIA)
Tel. : 0172-5012763, 93161-36268, 98722-84141 Fax : 0172-5012763
e-mail : sewaks@sewaks-helpneedy.com website : www.sewaks-helpneedy.com
BRANCH OFFICE : 2477, STREET 15, DASHMESH NAGAR, LUDHIANA (PUNJAB) PH: 2490820, 98156-18154

✚ Medical Sewa Centre : Village Jhanjeri, P.O. Landran, Tehsil Kharar, Distt. S.A.S. Nagar (PUNJAB) ✚
✚ Medical Sewa Centre : Lal Kothi, Village Behlon, Morni Hills, Distt. Panchkula (HARYANA) ✚
✚ Baba Ram Singh Ji Chugh MEDICAL SEWA HOSPITAL, Vill. Gatauli, Teh. & Distt. Solan (H.P.) ✚

IN THE SERVICE OF HUMANITY SINCE 1994

BOOK REVIEW

UMAR CHOTI SUUJH VADI

AUTHOR-BIBI SATNAM KAUR

Bibi Satnam Kau needs no introduction in Mumbai Sikh community. She conducts Gurbani classes for children and comes down to their level and gives them easy methods of attatching to Gurbani.In fact even adults enjoy her lectures or classes. Author of 'Gur Jaisa Nahi Ko Dev' and living with Gurbani, here is a third book which has been written by her with Gods grace and children of Gurbani class (Mumbai)

The first page as we open the book explains us the reason for the tittle given. This is because Sri Guru Har Kishen Sahibji was our youngest Guru and full of Godly qualities and we all have to develop from childhood all the Godly qualities and these can be developed only if we attatch ourselves to Gurbani. So we all should in our Ardas, only ask God to give us the right understanding, meaning Suujh from our Gurbani which is like a magic book full of formulas for daily life and success.

So insead of asking for worldly things, we should ask for the right understanding. Means through Gurbani, we automatically get positivity, right thoughts, leading to right undesrstanding and of course right actions will automatically follow.We all should take this step early in life from childhood itself and hence Aunty targets the child of today.

Todays children are very smart, practical and understanding, all we need is to expose them of our Gurbani right from beginning.

The next few pages gives us meaning od Bibek buddhi and Gurbani quotes from Sri Guru Granth Sahibji.

The book has 20 conversations between children and auntyji and here children Skillfully solve many of their daily problems with the help of Gurbani. Every chapters has aheading, meaning explains and very cleverly, lovingly Auntyji gives the children basic knowledge about importance of Kada reading Gurbani and its advantages impotance of Kirtan, Matha Tekho, Hukamnama, meaning of sikh sacrifices of chote Sahibzade and many more topics.

For instance Lesson 2- Sarbat Da Bhala.

Meaning- Think Good for all. Here is very simple language Auntyji writes that cause of all pain is bad thoughts for others. So if we think good of others, we will never have any pain physical and mental. So we have to be full of positivity all the time. No negative thoughts for any one all. Quotes from Gurbani are and also given.

This book is short, simple, clear messages to all of us and a must for all homes, schools, libraries too.

For further details contact Satnam Kaur
09819793357, 09892652894

PAGE SPONSORED BY : AHUJA FAMILY
C-353, Defence Colony New Delhi 110 024

CONCEPT AND IMPORTANCE OF RAGAS IN THE SRI GURU GRANTH SAHIB.

Rupinder Kaur

Guru Nanak Dev Ji, the founder of the Sikh religion introduced the concept of devotional music to the Sikh pant, and the other Gurus after him, helped evolve the form of music that is known today as Gurmat Sangeet. The Gurus were excellent musicians and believed that music served as a vehicle for the message that was contained in the Bani. Gurmat Sangeet emerged as a harmonious combination of classical and folk traditions of Hindustani, Carnatic and Persian music.

Gurbani, the actual readings of the Granth Sahib rendered to music, is a communion with the Almighty. The main devotional feature of every Gurdwara is Gurbani Kirtan. Music has always had a place of honor in the Sikh religion. Phrases like -

'Gaavo Sachi Bani'(Sing the true words of His Bani),

'Nanak bhoujal paar purey jo gaavai prubh kae Geeth' (O Nanak, one crosses over the terrifying world-ocean, singing the Songs of God).

Kaljug me Kirtan Pardhana . Gurmukh japie laaye dhayana' (In this age of Kaljug, the Kirtan of the lords praises are most exhalted)

prove the importance of Sikh Kirtan (adulations to the guru) or Gurmat Sangeet.

Historically, the practice of Gurmat Sangeet has largely been an oral tradition, which has been handed from generation to generation, often from father to son, in families that have been associated with Gurmat Sangeet. The absence of a written tradition and the lack of a consistent framework for its documentation and preservation resulted in the lack of awareness about the origins and the enormous depth and content, of Gurmat Sangeet.

Guru Nanak Dev Ji, the Gurus and Gurmat Sangeet.

The Sikh Gurus use themes and emotions that all humanity can relate to, such as love, devotion, wisdom, pain, ambition, hope, friendship, desire, determination, ego, faith , duty, joy, and sadness. During his travels, Guru Nanak Devji imbibed the music and teachings of devotional poets and musicians like Farid, Ravidas ,Jaidev, Kabir and Namdev. According to music treatises and janamsakhis, the words of the Lord came to Sri Guru Nanak Devji in the form of Ragas. He referred to himself as a minstrel. Bhai Mardana, his beloved disciple, was a fine singer and musician and an accomplished player of the Rabab. Guru Nanak Dev Ji would say to Mardana:

"Mardaniya Rabab Vajja, Bani Aayi" 'Tab Mardane Raga Kita'.

Bhai Mardana would play a raga on his Rabab, which would inspire Guru Nanak to create the Bani. People would

gather around and Guru Nanak Dev Ji would then share his Bani. Bhai Mardana was instrumental in delivering Guru Nanak Dev Ji's message through music.

The Concept of Ragas

Raga is a Sanskrit word that means 'colour' or 'mood.' Ragas form the fundamental basis of Indian classical music. Sanskrit Granths have described ragas as 'Ranjitaha iti Raga' which means 'that which pleases is a raga'. Generally speaking, ragas are structured melodies composed to suit various moods. Some are appropriate to the morning, others to the evening, some to joy and some to grief. In a simplistic sense, a Raga may be defined as a set of rules that give rise to a family of musical tunes. A Raga may be thus considered to be similar to a scale. Different combinations of the 7 swaras, Sa Re Ga Ma Pa Dha and Ni are used to create a raga. All seven notes can be sung in the shuddha (pure) forms. In addition, Re Ga Dha and Ni have komal forms i.e. they are sung half a note below their place.The Ma swar has a (teevra) sharp form and is sung half a note higher.The komal swars express peace and bhakti rasa while the shuddha and teevra swaras express joy and bliss . Each raga has a fixed number of notes and a fixed pattern of movements in the ascending and descending order. Every note if used in its correct intonation, be it shuddha, komal or teevra, has the ability to create an aura, a mood and to express emotions. The well sung note has the power of touching the soul and helps us transcend beyond the material world and to transport us to heavenly bliss.

Ragas in the Guru Granth Sahib

A unique feature of the Sri Guru Granth Sahib is, that it is the only religious scripture that is supposed to be sung in Ragas. The chapterisation and indexing was done according to Ragas. The Ragas are almost similar to those that existed in Hindustani classical forms, almost 500 years ago.

It consists of Shabads composed by our Gurus and over 30 other enlightened saints and bhagats set to 31 main ragas. An interesting aspect of Gurmat Sangeet is that the ragas are meant to be sung only with the poetry of Shabads in the Granth Sahib and not as separate entities. The Gurus stressed that the raga has to be sung to enhance the emotions of the poetry and not to show ones expertise in the talent of music.

Having realized the ability of music to inspire the listener and performer, the Sikh Gurus used the strength of the effects of Ragas to convey their teachings. In order for the message of the Shabad to remain as the Sikh Gurus intended, each Shabad has been set to a predefined Raga which is included in the title of the Shabad along with its author. There is clear indication in Sri Guru Granth Sahib that Shabads are to be sung according to the specified Raga, which is reiterated before practically every Shabad. With the exception of the first prayer Japji Sahib, the titles of almost all Shabads, mention the Raga in which the Shabad is to be recited .The raga is normally introduced in the mangalacharan

'Bilaval Mehla Pelha', as an example indicates that the Shabad that follows was revealed to Guru Nanak Dev Ji in Raga

Bilaval.). Thus, when a Shabad is sung in its title Raga, its true nature and feelings are conveyed, it enhances our understanding of the Shabad, by providing us with emotions that go along with the teaching in the particular Shabad .The Shabads sung in their prescribed Ragas thus encourage the realization of one's true self.

Guru Nanak Dev ji used only nineteen ragas in his Bani. Legend has it that Guru Nanak first sang in Raga Siri and therefore it is the first in the order of compilation and thus accepted as the supreme raga in the Sri Guru Granth Sahib. He composed Bani in at least seven ragas from South India despite the clear dichotomy that existed between the music of North and South India, adding the word Dakhni to the raga. For example, Ramkali Dakhni, Bilawal Dakhni,Gauri Dakhni,Maru Dakhni. Guru Amar Das composed Bani in seventeen ragas, Guru Ram Das in twenty ragas , Guru Arjan Dev in 30 ragas, Guru Teg Bahadur in fifteen ragas. Guru Teg Bahadur was the only Guru to use raga Jaijaivanti in his Bani which depicted 'karuna rasa'. Raga Jaijaivanti was the last raga to be used in the Sri Guru Granth Sahib.

The 31 main ragas mentioned in the Adi Granth are Raga Siri, Majh, Gauri, Asa ,Gujri, Devagandhari, Bihagra, Vadhans, Sorath ,Dhanasri, Jaitsri, Todi, Bairari, Tilang, Suhi, Bilawal, Gaund, Ramkali, Natnaraini ,Maligaura, Maru, Tukhari, Kedara, Bhairo, Basant, Sarang, Malhar, Kanhara, Kalyan, Prabhati and Jaijaiwanti.

While most of these ragas are similar to the prevalent ragas of the Hindustani system, some ragas like Majh, Tukhari , Prabhati, Suhi ,Bairari were composed by our Gurus. Raga Majh and Tukhari are unique and only found in Gurmat sangeet . Besides these, are 31 different Raga forms or parkars. In Gurmat Sangeet therefore, there are a total of almost 62 ragas, each depicting a different mood, an emotion, a season or time of the day. The ragas that were used to express emotions of compassion, peace and tranquility are Siri Raga, Gauri ,Ramkali and Bhairav. For example, the komal re and Dha in raga Bhairav elicits feeling of devotion and peace : (page 1136)

Oothata sukhiya baithata sukhiya
Bhao nahee laage ja aisee bujhia.
Rakha Ek Hamara Swami
Sagal ghata ka antar jami.

Ragas like Bilawal ,Maligaura, Bihagda and Kalyan elicit feelings of joy and bliss.

Page 537

ਰਾਗੁ ਬਿਹਾਗੜਾ ਮਹਲਾ ੯ ॥

raag bihaagurraa mehulaa 9

ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ ਕੋਊ ਜਾਨੈ ॥

har kee gath nehi kooo jaanai

No one knows the state of the Lord.

ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਪਚਿ ਹਾਰੇ ਅਰੁ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸਿਆਨੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

jogee juthee thupee pach haarae ar buhu log siaanae

The Yogis, the celibates, the penitents, and all sorts of clever people have failed. ||1||Pause||

ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ ॥

shin mehi raao runk ko kuree raao runk kar ddaarae

In an instant, He changes the beggar into a king, and the king into a beggar.

ਰੀਤੇ ਭਰੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ ਯਹ ਤਾ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰੇ ॥੧॥

reethae bhurae bhurae sukhunaavai yeh thaa ko bivehaarae

He fills what is empty, and empties what is full - such are His ways. ||1||

We can always hear Gurbani sung in the spring season in Raga Basant that expresses happiness.

Sa Ga ma dha re Sa. Sa Ni dha Pa , ma Ga ma Ga re Sa .

Page 1168

ਮਹਲਾ ੧ ਬਸੰਤੁ ॥

mehulaa 1 busunth

ruth aaeelae surus busunth maahi

ਰੁਤਿ ਆਈਲੇ ਸਰਸ ਬਸੰਤ ਮਾਹਿ ॥

The season of spring, so delightful, has come.

ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ਰਵਹਿ ਸਿ ਤੇਰੈ ਚਾਇ ॥

rung raathae ruvehi s thaerai chaae

Those who are imbued with love for You, O Lord, chant Your Name with joy'.

ਕਿਸੁ ਪੂਜ ਚੜਾਵਉ ਲਗਉ ਪਾਇ ॥੧॥

kis pooj churraavo lugo paae

Whom else should I worship? At whose feet should I bow? ||1||

A description of Raga Malhar depicting peace, tranquility can found in page 1273 of the Granth Sahib:

Mallar sheetal raga hai , har tihaiyey shaant hoye . (page 800)

This raga is sung during the rainy season and the Gurus described it as such: Ma Re Pa , ga Ma Re Sa,

Page 1254

ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੧ ॥

mulaar mehulaa 1

Malaar, First Mehl:

ਬਰਸੁ ਘਨਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ॥

burus ghunaa maeraa mun bheenaa

The rain pours down, and my mind is drenched with His Love.

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਨੀ ਹੀਅਰੈ ਗੁਰਿ ਮੋਹੀ ਮਨੁ ਹਰਿ ਰਸਿ ਲੀਨਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

anmrith boondh suhaanee heearai gur mohee mun har ras leenaa

Ragas that express religious devotion could be Gurjari, Dhanasri, Sorath and Gurbani expressing emotions of Veer rasa is normally found in ragas like Majh , Asa and Prabhati. The Gurmat Sangeet tradition also follows guidelines that govern the timing of the raga. Just as Kalyan , Sorath, Bihagra, Kanhara are sung in the evening , Bhairav , Todi, Ramkali , Gaudi are sung in the morning .

While reciting Gurbani, just knowing the raga helps us in understanding the nature and emotions that the Gurus were trying to express.

Research shows that in the time of the Guru Sahibans, Gurbani was recited almost always in the pure classical ragas and in a style that was similar to the Dhrupad form of music. For percussion the Mridang or pakhawaj was used and stringed instruments called 'Tanti Saaz' like Rabab, Siranda , Israj ,Taus, Dilruba and Dadh Sarangi were played by the Gurus themselves as they believed that the celestial sound of these instruments enhanced the purity of the notes of the raga.

Folk music in Gurbani

Whereas the ragas formed the essence of Gurmat Sangeet, the Gurus added the flavor of folk music to further popularize the tradition. Guru Nanak Devji also composed Bani in the folk music tradition and created Ragas like Asa, Tukhari and Badhans. These original raga forms are a unique contribution to

Hindustani music's Raga tradition. Raga Majh was created from the folk tunes of the region called Majha. The use of 'Dhunnis' or popular tunes that ballads or 'vaars'were sung to , further cemented the connection between Gurmat Sangeet and folk music.

Later, as the style of doing kirtan became similar to the khyal style, the tabla and harmonium became popular. Over the years some Ragis (literally meaning –the singers of Ragas) began to waver away from the classical and resorted to simple basic tunes, light music and even film tunes, to gain popularity. Listening to Gurbani recited in this way can only take us away from the Gurus message rather than bring us closer to the Gurbani.

In page 1421 of the Adi Granth ,Guru Angad Dev says:

raag naadh subh such hai keemath kehee n jaae

(Those Ragas which are in the Sound-current of the Naad are totally true; their value cannot be expressed.)

raagai naadhai baahuraa einee hukum n boojhiaa jaae

(Those Ragas which are not in the Sound-current of the Naad - by these, the Lord's Will cannot be understood.)

Research is the need of the hour

Due to the lack of a rich written tradition and the amorphous nature of Ragas and classical music, not much scholarly research could be done on the subject of Gurmat Sangeet. A system for musical notation invented by Pandit Vishnu Narain Bhatkhande' at the turn of the century was adopted for use by S. Gian Singh Abbotabad, who under the auspices of the SGPC, produced two volumes titled Gurbani Sangeet in the 1950s. Subsequently Gyani Dyal Singh, Bhai Avtar Singh, Prof.Tara Singh, and others published several compositions based on Nirdharit Ragas. Sardar Gian Singh Abbotabaad and Bhai Avtar Singh (in his book Gurbani Sangeet Pracheen Reet Ratnavali), have worked endlessly to get the notation of the compositions of the ancestral Ragis and Rababis in different ragas. Recently the Sangeet Natak Academy has recognized Gurmat Sangeet as a separate form of traditional Hindustani music. It has been recognized by the UGC as a separate subject at the University level. Fortunately, in the past few years, there has been a revival of the traditional style of doing kirtan in Nirdharit ragas- a tradition also known as 'Reet'. This is due to the concerted efforts by scholars and certain Kirtankaars .It is heartening to see a rival in the usage of 'Tanti Vaad' the ancient stringed instruments, in Gurdwaras all over the world.

In conclusion, while the Gurmat Sangeet tradition has certainly been diluted, particularly in the past few decades, there is still tremendous value in preserving the knowledge that continues to be available. There is an urgent need for further research into Gurmat Sangeet, with the primary objective of making it more accessible to Sikhs everywhere, so that it regains its rightful place in the practice of Sikhism.

Gurbani Kirtan that is recited in Gurudwaras in several countries all over the world is helping to propagate the rich heritage of traditional classical music, and

a source of unity for Sikhs everywhere. Gurbani is practiced in nearly every corner of the world and also helps to keep Indian classical music alive in the minds of people worldwide.

Reference:

Sri Guru Granth Sahib.

Sri Guru Nanak Devji Tey Sangeet ; Dr Jagir Singh

Sangeet Prabandh of Gurbani ; Dr Harnam Singh

Gurmat Sangeet Appreciation ; Dr Sarabpreet Singh

The Contribution of Sikh Gurus to Indian Musicology;

Prof Sher Singh.

The Traditions Of Sikh Devotional Music ; Dr Ajit Singh Paintal.

Gurmat and Sangeet ; Singh Bandhu.

Sri Guru Granth Sahib ji Vich Raga Di Tarteeb ; Satbir Singh

Dept. of Music
Welham Girls' School, Dehradun

Phone : (O) 011-23312440

Sawhney Cloth House

46, Shanker Market, Connaught Circus, New Delhi - 110 001

Communication Centre
Formal Restaurants
Exhibition Rooms
Accommodation
Informal Eating
Tours & Travels
Conferencing
Floral Shop

THE AROMA

Premium Event Centre
Millennium Centre
Deliberations
Abhinandan
Exporama
Mind Set
Art Craft

Sector: 22 - C, Chandigarh,
Ph.: 2700045-48 **Fax :** 0172-2700051
E-mail : hotelaroma@glide.net.in
Website : www.hotelaroma.com

Rabab

Rabab is a very ancient instrument found primarily in Afghanistan but in India is common in Kashmir. It is a hollowed-out body of wood with a membrane stretched over the opening. Combinations of gut (or nylon) and metal strings pass over a bridge which rests on a taught membrane. The rabab is mentioned quite frequently in old texts. However this is usually the seni rabab which is different from what we think of today. It is common to refer to the modern rabab as the kabuli rabab to distinguish it from the seni rabab.

Although the kabuli rabab is the style that is normally thought of today, over the centuries the term has been applied to a variety of instruments. Therefore as a generic term it has been applied to a variety of instruments that even impinge upon the sarod and the sarangi

There is evidence that this instrument may be the progenitor of a number of Indian instruments. The saringda, sarod, and the sarangi are the ones most commonly attributed to this instrument. At first it may seem hard to make the connection between a plucked instrument and a bowed instrument, however notice the "waist" in the middle of the rabab. This is an indication that the instrument at some time was played with a bow. All bowed instruments must be narrow at the place where the bow must pass

Guru Nanak, the poet-musician Founder of the Sikh Faith gave a specially designed rabab to his Muslim companion Bhai Mardana. Together, they walked 38,000 kms for over twenty years sharing the message of universal enlightenment and peace, inter-religious brotherhood and tolerance throughout India, parts of China, Burma, parts of Russia, Tibet, Egypt and the Middle-East around 500 years ago through the medium of sacred poetry and music. Although it has been out of use for the last hundred years, the rabab is still one of the most enduring symbols of the Sikh tradition in which vocal music is the main form of daily congregational worship.

Once the leading instrument of Sikh sacred music, this rabab was given over 300 years ago as a gift to Maharaja Sidh Sen of Suket Mandi in the Northern Hill state of Himachal Pradesh where it has survived the ravages of time, heat and history by being kept in relative obscurity and a cool climate. Over four feet long with a huge round skinned-covered body, the rabab was once the most popular instrument of

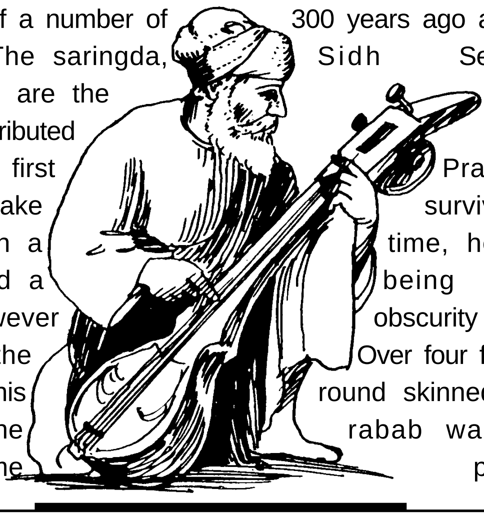

its day both in the courts of emperors as well as an instrument of wandering bards and for 400 years was the pre-eminent musical instrument of Sikh music.

The rabab still plays a leading part of many living world music traditions from the Middle-East to North Africa, Central Asia and can be found in various forms throughout South-East Asia. It is also believed to be the ancestor of the western violin. Appearing in local regional forms, the bowed 'spike-fiddle' rebab came into Malay gamelan music through Arabic traders who first brought the instrument to this part of the world. It has become an integral part of shamanistic rites and revered for its magical, trance-inducing abilities.

The plucked rabab used in Indian classical music was also associated with the great Tansen of Emperor Akbar's Mughal period court. Tansen who scaled the heights of Indian music and left a vast legacy behind him, was said to have been able to create fire and to make it rain through his musical prowess.

NOTE: In these days Rabab is being taught in Gurmat Sangeet Dept. Punjabi University Patiala as an academic subject.

Courtesy..... wel wisher

ਸੂਚਨਾ

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ E-mail ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।
ਆਪਣਾ E-mail ਐਡਰੈਸ drjagirsingh@gmail.com 'ਤੇ ਭੇਜੋ ਜੀ।

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਢਾਇ ॥
ਦੇਹੀ ਰੋਗੁ ਨ ਲਗਈ ਪਲੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇ ॥੭੮॥
Fareed, answer evil with goodness; do not fill your mind with anger.
Your body shall not suffer from any disease, and you shall obtain everything. ||78||

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥
ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ ॥੧੩੦॥
The minds of all are like precious jewels; to harm them is not good at all.
If you desire your Beloved, then do not break anyone's heart. ||130||

With best compliments from a wellwisher

ਸੁਰ ਲਿਪੀ

ਹਰਦੀਪ ਕੌਰ

ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ 30ਵਾਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਾਗ ਭੈਰਉ, ਕਾਲਿੰਗੜਾ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਆਦਿ ਦੀ ਰੰਗਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭੈਰਵ ਥਾਟ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਕੋਮਲ, ਦੋਨੋਂ ਮਧਿਅਮ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੁਰ ਸ਼ੁੱਧ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜਾਤੀ ਸੰਪੂਰਣ-ਸੰਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਸੁਰ 'ਮੱਧਮ' ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ 'ਸ਼ੜਜ' ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਮਧਿਅਮ ਤੇ ਨਿਆਸ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਵਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਲਿਤ ਅੰਗ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਸ ਰੁ ਗ ਮ॑ ਮ ਮ ਗ'। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਸਪਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਥਾਟ – ਭੈਰਵ ('ਰੁ', 'ਧੁ' ਕੋਮਲ , ਦੋਨੋਂ 'ਮ')   ਜਾਤੀ – ਸੰਪੂਰਣ-ਸੰਪੂਰਣ

ਸਮਾਂ - ਸਵੇਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ   ਵਾਦੀ - ਮ   ਸੰਵਾਦੀ - ਸ

ਆਰੋਹ - ਨ਼ ਰੁ ਗ ਮ ਮ॑, ਗਮ, ਪਧੁ ਨ ਸਂ। ਅਵਰੋਹ- ਸਂ ਨ, ਧੁ ਪ ਮ, ਗ ਰੁ, ਗਮਮ॑, ਗਮ, ਗਰੁ, ਸ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ - ਮ, ਗ ਮ ਮ॑, ਗ ਮ, ਗਰੁ, ਸ ਨ਼ ਨ਼ ਸ।

x				2				0				3			ਤਿੰਨ ਤਾਲ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
ਸਥਾਈ								ਗ	ਮ	ਗਮ	ਮ॑	ਗਮ	ਗਰੁ	ਸ	-
								ਸ	ਤਿ	ਗੁऽ	ਰਿ	ਪੂऽ	ऽऽ	ਰੈ	ऽ
								G	M	GM	M̍	GM	GR̲	S	-
								SA	**T**	**GU-**	**R**	**POO-**	**--**	**RAI**	**-**
ਨ਼	ਸ	ਧੁ਼	ਨ਼	ਰੁ	ਗ	ਮ	ਮ	ਨ਼	ਰੁ	ਗ	ਮ	ਮ॑	ਮ॑	ਗ	ਮ
ਨਾ	ऽ	ਮੁ	ਦੀ	ਆ	ऽ	ऽ	ऽ	ਅ	ਨ	ਦ	ਮੰ	ਗ	ਲ	ਕ	ਲਿ
Ṇ	S	Ḍ̲	Ṇ	R̲	G	M	M	Ṇ	R̲	G	M	M̍	M̍	G	M
NAA	**-**	**M**	**DEE**	**AA**	**-**	**-**	**-**	**A**	**NA**	**D**	**MAN**	**GA**	**L**	**KA**	**LI**
ਗਮ	ਪਧੁ	ਪ	ਮ	ਗ	ਰੁ	ਸ	-	ਸ	ਰੁ	ਗ	ਮ	ਪਧੁ	ਨਸਂ	ਨਧੁ	ਪ
ਅਠ	ऽऽ	ਣ	ਸ	ਦਾ	ऽ	ਸੁ	ਖੁ	ਕਾ	ऽ	ਰ	ਜੁ	ਸ	ਗ	ਲਾ	ऽ
GM	PD̲	P	M	G	R̲	S	-	S	R̲	G	M	PD̲	NṠ	ND̲	P
AA-	**--**	**N**	**SA**	**DAA**	**-**	**SU**	**KH**	**KAA**	**-**	**RA**	**J**	**SA-**	**G-**	**LAA-**	**-**
ਗ	ਮ	ਮ॑	ਗਮ	ਗ	ਰੁ	ਸ	-								
ਰਾ	ऽ	ਸਿ	ਥੀऽ	ਆ	ऽ	ऽ	ऽ								
G	M	M̍	GM	G	R̲	S	-								
RAA	**-**	**S**	**THEE**	**AA**	**-**	**-**	**-**								
ਅੰਤਰਾ															
								ਮ	ਮ	ਪ	ਪ	ਧੁ	ਧੁ	ਨ	ਨ
								ਚ	ਰ	ਨ	ਕ	ਮ	ਲ	ਗੁ	ਰ
								M	M	P	P	D̲	D̲	N	N
								CHA	**RA**	**N**	**KA**	**MA**	**L**	**GU**	**R**

ਸਂ	-	ਸਂ	-	ਰੁਂ	ਰੁਂ	ਸਂ	ਸਂ	ਨ	ਸਂ	ਰੁਂ	ਸਂ	ਨ	ਧੁ	ਪ	ਪ
ਕੇ	ऽ	ਮ	ਨਿ	ਵੂ	ऽ	ਠੇ	ऽ	ਦੂ	ऽ	ਖ	ਦ	ਰ	ਦ	ਭ੍ਰ	ਮ
Ṡ	-	Ṡ	-	Ṙ	Ṙ	Ṡ	Ṡ	N	Ṡ	Ṙ	Ṡ	N	D	P	P
KAY	**-**	**MA**	**N**	**VOO**	**-**	**THEY**	**-**	**DOO**	**-**	**KH**	**DA**	**RA**	**D**	**BHARA**	**M**
ਗ	ਮ	ਮੇਂ	ਗਮ	ਗ	ਰੁ	ਸ	-								
ਬਿ	ਨ	ਸੇ	ऽऽ	ਝੂ	ऽ	ਠੇ	ऽ								
G	M	M'	GM	G	R	S	-								
BI	**N**	**SAY**	**--**	**JHOO**	**-**	**THEY**	**-**								

ਸੁਰ-ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਨਾਮੁ ਦੀਆ ॥ ਅਨਦ ਮੰਗਲ ਕਲਿਆਣ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਕਾਰਜੁ ਸਗਲਾ ਰਾਸਿ ਥੀਆ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥	The Perfect True Guru has bestowed the Naam, the Name of the Lord. I am blessed with bliss and happiness, emancipation and eternal peace. All my affairs have been resolved.||1|| Pause||	ਹੇ ਭਾਈ! (ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ) ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਨੇ (ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ) ਨਾਮ (ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ) ਆਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਦਾ ਸੁਖ ਬਣ ਗਿਆ, ਉਸ (ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ) ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਮਨੋਰਥ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ।੧। ਰਹਾਉ।
ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੁਰ ਕੇ ਮਨਿ ਵੂਠੇ ॥ ਦੂਖ ਦਰਦ ਭ੍ਰਮ ਬਿਨਸੇ ਝੂਠੇ ॥੧॥	The Lotus Feet of the Guru abide within my mind. I am rid of pain, suffering, doubt and fraud.||1||	ਹੇ ਭਾਈ! (ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ) ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਚਰਨ ਆ ਵਸੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ, ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਾਰੀਆਂ ਭਟਕਣਾਂ (ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ) ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ।੧।
ਨਿਤ ਉਠਿ ਗਾਵਹੁ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥ ਆਠ ਪਹਰ ਹਰਿ ਸਿਮਰਹੁ ਪ੍ਰਾਣੀ ॥੨॥	Rise early, and sing the Glorious World of God's Bani. Twenty-four hours a day, meditate in remembrance on the Lord, O mortal.||2||	ਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀਓ! ਸਦਾ ਉੱਠ ਕੇ (ਨਿੱਤ ਆਹਰ ਨਾਲ) ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗਾਵਿਆ ਕਰੋ, ਅਤੇ ਅੱਠੇ ਪਹਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਿਆ ਕਰੋ।੨।
ਘਰਿ ਬਾਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ॥ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ ਜਹ ਹਉ ਜਾਈ ॥੩॥	Inwardly and outwardly, God is everywhere. Wherever I go, He is always with me, my Helper and Support. ||3||	ਹੇ ਭਾਈ! ਮੈਂ (ਤਾਂ) ਜਿਥੇ (ਭੀ) ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ (ਤੇਰੇ) ਨਾਲ ਮਦਦਗਾਰ (ਦਿਸਦਾ) ਹੈ, ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ (ਹਰ ਥਾਂ) ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ (ਮੈਨੂੰ) ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ (ਦਿਸਦਾ) ਹੈ। ੩।
ਦੁਇ ਕਰ ਜੋੜਿ ਕਰੀ ਅਰਦਾਸਿ ॥ ਸਦਾ ਜਪੇ ਨਾਨਕੁ ਗੁਣਤਾਸੁ ॥੪॥੯॥ (ਪੰਨਾ 1340)	With my palms pressed together, I offer this prayer. O Nanak, I meditate forever on the Lord, the Treasure of Virtue. ||4||9||	ਹੇ ਭਾਈ! ਮੈਂ (ਤਾਂ) ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ (ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦਾਸ) ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਰਹੇ।੪।੯।

ਮਾਣ ਪੱਤਰ

ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਐਨ.ਅਮੀਨੁਦੀਨ ਖਾਂ ਡਾਗਰ ਅਤੇ ਇੰਦੌਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਉਸਤਾਦ ਅਮੀਰ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਵਿਧੀਵਤ ਘਰਾਣੇਦਾਰ ਤਾਲੀਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਡੇ ਭਰਾਤਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੀ.ਐਸ.ਸਰਦਾਰ ਵਲੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਸੰਗੀਤ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਦੀ ਯੁਗਲ ਬੰਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਤਾ ਸ. ਤੇਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਨਵੇਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ।

ਪ੍ਰਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਟਾਪ ਗ੍ਰੇਡ ਆਰਟਿਸਟ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ।

ਆਪ ਨੇ ਟੀ.ਵੀ. ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ, ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਦੁਆਰਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਟੀ.ਵੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਗਾਵਹੁ **ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ** ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨਿਹਲਾਨੀ ਦੀ ਫਿਲਮ ਤਮਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਖਿਆਤ ਹੋਏ । ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਵਜੋਂ ਆਪ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਭਾਈ *ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਐਵਾਰਡ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਵਾਰਡ, ਖਾਲਸਾ ਤ੍ਰੈ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਐਵਾਰਡ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਪਰੀਸ਼ਦ ਐਵਾਰਡ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕੈਡਮੀ ਐਵਾਰਡ* ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ **ਪੁਰਸਕਾਰ** ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪਦਮ **ਸ਼੍ਰੀ** ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਤੀ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2009 ਨੂੰ ਕਲਾ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸਿੰਘ ਬੰਧੂ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਚਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ **ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਐਵਾਰਡ** ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ)
ਪ੍ਰਧਾਨ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟਰਸਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

Postal Regd. No. PB (0045)2006 RNI Regd. No. 46788/89 ISSN 0972-2335

May 2009